

ASINIUS POLLIO.

Pár évvel ezelőtt Landgraf Gusztáv dr. a Cæsar történeti műveit kiegészítő commentariusoknak egymással s Asinius Pollio fönmaradt leveleivel (Cic. Ep. fam. X. 31. 32. 33.) és egyéb töredékeivel való beható nyelvi összehasonlítása s ókori írók tudósításai alapján folytatott vizsgálódásai eredményét *Untersuchungen zu Caesar und seinen Fortsetzern insbesondere über Autorschaft und Komposition des bellum Alexandrinum und Africanum* (Erlangen 1888.) cz. alatt tette közzé, mely művében a *bellum Africanum*-nak, s a *bellum Alexandrinum* egyes részeinek szerzését Asinius Pollionak tulajdonítja. Ezen eredmény plausibilis voltát tanúsítja az, hogy *Wölflin Eduard és Miodonski Adám* a *bellum Africanum*-ot mindjárt a következő évben Asinius Pollio neve alatt adta ki (C. Asini Polionis de bello Africo commentarius. Lipsiæ 1889). Azóta ellenvélemények is merültek föl. A kérdés maga érdekes és actualis voltánál fogva megérdemli a tüzetesebb ismertetést, s épen az e közlemény czélja.

I.

Suetonius a «Julius Cæsar» 56. fejezetét így kezdi: Reliquit et rerum suarum commentarios, Gallici civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini Africique et Hispaniensis incertus auctor est. Alii enim Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit. Ebből világosan láthatjuk, hogy a *bellum Gallicum* VIII. könyvének szerzője Hirtius, s hogy azt is megkezdette már Cæsar, de be nem végezhetvén, Hirtius tette azt s csatolta hozzá a többihez. A b. G. VIII. k. néhány kéziratának végén is Hirtius van megnevezve.

Hirtius a Balbushoz intézett s præfatióként a b. G. VIII. elé függesztett levelében, — melynek valódiságában Suetonius fõntebb közölt állítása után nincs okunk kételkedni, — így szól: Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum non coherantibus superioribus atque insequentibus eius scriptis (b. G. I—VII. és b. civ.) contextui *) novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae

*) «Contextui» kifejezi nemcsak a hozzácsatolást, hanem a megszakított mű folytatását is (Oudendorp).

confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed *vitae Caesaris*. A *contextui* és *confeci* perfectumok arra engednek következtetni, hogy a *b. civile*-t folytató commentariusok egy szerzőtől, és pedig Hirtius-tól valók (Petersdorff); stílus tekintetében azonban annyira eltérnek egytástól, hogy ugyanazon szerző műveinek nem tekinthetők. Azon régi grammaticusok véleményét, a kik Caesar commentariusainak folytatásait Hirtius vagy Oppius műveinek tartották, Lipsius-tól fogva látjuk tisztulni, a ki határozottan kifejezte, hogy a *b. Hispaniense* és *Alexandrinum* nem lehet egy szerzőtől való; az előbbi — stílusa után ítélve — közönséges, alsóbrangú katona-embernek műve lehet, a *b. Africum*-ét pedig még Caesaré fölé emeli.¹⁾ Oppius szerzősége e három művel szemben már azért sem állhat meg, mert azokat egy szerzőéinek nem tarthatjuk; de különben is úgy látszik, hogy ő azon időtájban Rómában élt (Wölfflin et Miodonski, C. Asini Pol. de b. Afr. comm. Praef. XXXII.)²⁾

Nipperdey az ő Caesar-kiadásában *Quaestiones* cz. alatt behatóan és alaposan vizsgálván a kérdést, a következő eredményre jutott: 1. A *b. G.* VIII. és *b. Al.* szerzője nem Oppius, hanem Hirtius. — 2. A Balbusnak írt epistola szerzője Hirtius. — 3. Hirtius azon tervében, hogy Caesar commentariusait annak haláláig fogja folytatni, Mutinánál bekövetkezett hirtelen halála akadályozta meg 43 apr. 27. körül. Tehát csak a *bellum Gallicum* VIII. könyvével s a *bellum Alexandrinum*-mal készülhetett el, még pedig a 43. év kezdetén. E két műnek egy szerzője volt. — 4. Hirtius a *b. Africanum*-ról s a *b. Hispaniense*-ről jól tájékozott szemtanuktól tudósításokat szerzett magának, de az anyag földolgozásában kora halála őt megakadályozta. E kettőnek szerzője nem egy; az első mind nyelvi mind tartalmi tekintetben messze fölötte áll a másodíknak.

Nipperdey hypothesisé általános elismerésre talált, s bejutott az irodalomtörténetbe is, jóllehet egyes pontjaiban heves ellen-

¹⁾ Lipsius Suet. Cæs. 56-hoz (Elect. II, 22.): Oppium sive Hirtium horum bellorum auctorem facit noster. Sed tam diversi inter se abeunt toto narrationis sermonisque contextu, ut nulla vis mihi unquam imprimat esse ab eodem patre. Certe Hispaniensis cum Alexandrino non convenit, estque ille totus militari quodam et horrido stilo. De bello Africano liber non tantum inter illos eminent, sed inter pleraque Romana scripta . . .

²⁾ V. ö. Teuffel R.L.G. 197.

mondással találkozott. Így mindjárt Weissenborn (Recension der Nipperdey'schen Cæsarausgabe, Jahns Jahrb. 1849. 377. l.) kétségre vont a b. G. VIII. könyvének szerzője, mert azon időben, melyet Nipperdey kijelöl, consuli teendői közepette, a közben betegeskedve, januártól kezdve pedig a harcmezőn elfoglalva nem szakíthatott magának időt e munka végzésére, mikor az a csekély idő hivatalos dolgainak teljesítésére is kevés volt. Forchhammer (Quæst. Crit. 1852. 55. kk.) szintén kétségesnek tartja, hogy Hirtius írhatta volna a *b. Al.*-ot. Hasonló okok alapján indulva Fröhlich F. (Das bellum Afr. sprachlich u. historisch behandelt, Züricher Diss. 1872.) a *b. Al.* szerzőjének Balbust mondja. A Lipsius nézetéhez való visszatérést jelzi már Bernhardy (RL.⁵ 699. l.); Heidtmannak ama nezetére (Esseni progr. 1867.) ugyanis, melylyel Hirtius levelét, melynek — jegyzi meg — valódiságához gyanú nem fér, mint nem valót elvetette, így felel: *Denn da die vorhandenen Bella weder demselben Verfasser noch dem Hirtius gehören, der doch die ganze Reiche der Feldzüge will beschrieben haben: so folgt einfach dass er nicht fertig geworden und die Lücke durch Arbeiten anderer gefüllt werden musste.* Nipperdey nézetének alapjára helyezkedve, határozottabban jelzi emez álláspontot Kraner 1881-ben megjelent Cæsar-kiadásában (Einl. 33. k. l.): *«Obwohl er (Hirtius) in der offenbar gleich zu Anfang geschriebenen Vorrede zu Buch VIII. §. 2. eine Darstellung der Geschichte des Bürgerkrieges bis zum Tode Caesars verheisst, so ist doch ausser jenem Buch nur das Bellum Alexandrinum von ihm, das Bellum Africae und Hispaniense dagegen von untergeordneten Militärs verfasst, vielleicht in Hirtius' Auftrag als Vorarbeit für die Fortsetzung seiner Darstellung, an deren Vollendung ihn der Tod hinderte».* A Nipperdeyétől eltérő nézeteknek (Weissenborn, Forchhammer, Fröhlich) nem nagy fontosságot tulajdonítanak ugyan, de ha helyt adunk is azoknak, még akkor sem lehet teljesen kizárnunk annak lehetőségét, hogy Hirtius a *b. G. VIII.* könyvét mindjárt a Cæsar halálára következő nyáron írta meg, a *b. Al.*-ba pedig csak súlyos betegsége után, talán novemberben kezdett (Fischer, Das VIII. Buch vom Gall. Kriege u. das Bell. Alex., Passau 1880., Schiller H., Zur Hirtius-frage. Bl. f. d. bayr. Gymn. W. XVI., 251. k.) De a mint alább látni fogjuk, úgy látszik, ez az idő sem volt elegendő a *b. Al.* teljes kidolgozására.

II.

Ezen különböző föltevések között egyéb eszköz híján a legvalóbbszintűre a Cæsar műveit folytató commentariusok nyelvi vizsgálata vezet bennünket. A Hirtiusnak tulajdonított két mű (b. G. VIII. és b. Al.) közt compositio dolgában már Nipperdey (Quæst. 14. l.) vett észre különbséget; a b. Al.-ról azt mondja, hogy az nagyobb könnyedséget, elevenséget és változatosságot tüntet föl, hogy szebb, csiszoltabb és derültebb hangulatot mutat, mint a másik, úgy hogy az *nem sokkal áll alább Caesar e nemű műveinél*. — Weissenbornnak különösnek tetszett az, hogy Nipperdey Hirtiusnak épen azon művét (b. G. VIII.) mondja lassúnak, élettelennek, és változatosság nélkül valónak, melynek eseményeiben az maga is részt vett (Cic. ad Att. VII., 4.); s épen a b. Al., melyben saját állítása szerint részt nem vett,¹⁾ volna az elevebb és változatosabb (Jahns Jahrb. 1849. 378. l.). De — a mint Vielhaber (Zeitschr. f. d. oestr. Gymn. XX. 547. kk.) és Fischer E. (Gymn. Progr. Passau 1880.) számos példával kimutatja — nemcsak compositio dolgában, de az egyes kifejezésekben s a körmondatszerkezetekben is nagyon szembetűnő eltérések vannak a két műben. Fröhlich nem rég a katonai műszók összehasonlítása által (Realistisches und stilistisches zu Cæsar und seinen Fortsetzern, Zürich 1887. 42. l.) kimutatván, hogy némely katonai műszók a b. Al.-ban ismételtelen előjönnek,²⁾ a b. G. VIII.-ban ellenben teljesen hiányoznak: szintén megingatta a két mű szerzőjének azonosságáról táplált nézetet.

Mialatt így az újabb vizsgálódások is oda kezdtek vezetni, a hova már Lipsius jutott, hogy t. i. a *bellum Alexandrinum*, *Africanum* és *Hispaniense* annyira eltérnek egymástól úgy az elbeszélés, mint az előadás módja tekintetében, hogy azok egy szerzőtől nem származhatnak; s hogy míg stilus dolgában a b. *Hisp.* a másik kettőnek alatta áll, addig a b. *Afr.* azok közt egészen kiemelkedik: azalatt ezen egymásnak többé-kevésbbé ellenmondó nézetek útvesztőjében egy újabb hypothesis kezd kiemelkedni, mely beható nyelvi hasonlításokra támaszkodva, kezünkbe adja az

¹⁾ «Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesse». Præf. (Ep. ad Balbum) 8.

²⁾ A *bellum Africanum*-ban is!

Ariadne-fonalát, s oly térre vezet bennünket, melyen az ellentétek jobbára kiegyenlítődnek. Hirtius a Balbushoz intézett levélben maga mondja, hogy ő a *b. Alex.* és a *b. Afr.*-ban nem vett részt. Hogy tehát a kérdéses commentariusok nyelvi eltéréseket mutatnak föl, annak abban van a magyarázata, hogy Hirtius az olyan hadjáratokról, melyekben ő maga részt nem vett, a mások tudósítását használta, olyanokét, a kik azokban személyesen részt vettek.¹⁾ Ezt a nézetet fejtegeti *Petersdorff* az ő *Nipperdey* ellen irányzott közleményében (*Zeitschr. f. d. Gymn.-Wesen*, XXXIV., 215. kk.) s azt mondja, hogy Hirtius azon magántudósításokat, melyeket műve összes részéhez készítettett, többé-kevésbbé szóról-szóra, a *b. Afr.* és *Hisp.*-re vonatkozókat azonban minden változtatás nélkül átvette, illetőleg leírta. *Petersdorff* tévedett, mikor az ő theoriáját a *b. Afr.*-ra s a *b. Hisp.*-re is átvitte, melyek a *b. Al.*-mal épen semmi összefüggésben sincsenek, s nemcsak előadás, hanem írásmód tekintetében is szemlátomást különböznek Hirtius dictiójától. Tévedését az okozta, hogy a Hirtiusnak Balbushoz intézett levelében olvasható *contexui* és *confeci* perfectumokból azt következtette, hogy Hirtius ama levelet, melyben *Cæsar* műveinek egész annak haláláig való folytatását igéri, az összes kiegészítő commentariusok elkészítése után írta.²⁾ (*Landgraf*, *Untersuchungen* etc. 9. l.) *Schiller* (*Zur Hirtiusfrage*) behatóan tanulmányozván az egész kérdést, megtalálta annak nyitját; föltárta *Petersdorff* hypothesisének hiányait, s belső és külső okok alapján elvetette az ő elméletének alkalmazását a *b. Afr.*-ra és *Hisp.*-re. Azt már előtte is átlátták, hogy a *b. G.* VIII. és a *b. Al.* közt különbség észlelhető. «*Jene beiden Bücher des Hirtius*» — mondja *Kraner* (*Einl.* 34. l.) — «*sind im Stil ziemlich übereinstimmend, nur dass das letztere lebendiger, leichter und mit grösserer Abwechslung geschrieben ist*» a mit már *Nipperdey* kifejezett. *Schiller* közelebbről vizsgálván a két művet, azt találta, hogy azok nemcsak egymás közt mutatnak fel némi eltérést, hanem magának a *b. Al.*-nak egyes részei (I. b. Al. II. b. Pont. III. Res in Illyrico gestæ. IV. Bellum Hispanicum. V. Bellum in Pharn.) között is. Ezen eltérések onnan eredtek, hogy Hirtius mások tudósításait használta föl. Hogy egy-

¹⁾ V. ö. *Bernhardy*, RL.⁵ 700. l.

²⁾ *Nipperdey* (*Quæst.* 32. l.) és vele *Kraner* (*Einl.* 34. l.) szerint legelőbb írta azt.

nél több tudósítójának kellett lenni, az az egyes részek különböző színezésén kívül abból is határozottan következtethető, hogy egy tudósító a *b. Al.* 5 része közül — tekintettel azok időbeli kapcsolatára — kettőnél többet nem vehetett. A hirtiusi sajátosságok különösen az összefoglaló és áthidaló fejezetekben tűnnek elő; a tudósításokat ő tulajdonképpen nem földolgozta, hanem átdolgozta: majd toldásokat, majd simításokat és javításokat végzett rajtuk.

III.

Arról már volt szó, hogy Schiller fölteszi, hogy Hirtius a *b. G.* VIII. könyvét a 44. év nyarán írta, és novemberben, miután betegségéből fölépült, talán időtöltésből újra hozzáfogott a munkához. Ekkor fejezte be — ha még be nem volt fejezve — a *b. G.*-ot, és adta ki a praefatióval együtt. Ezt véli Eussner is (*Burs. Jahresber.* XXXV. 139. l.). Ezzel a föltevással a *contextui* és *confeci* perfectumokat eléggé megmagyarázottaknak hiszik. Az igaz, hogy azok ekként meg volnának fejtve; de ez a magyarázat más bizonyíték hiányában keveset nyomna a latban, mert a Petersdorff föltevésével sem másként volna a dolog. Landgraf egy sokkal többet nyomó véleménynyel erősbbíti meg föltevésük helyességét. A Praef. 3. §-ának eme kifejezése ugyanis, *«qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis»* világosan mutatja nekünk, hogy a levél a VIII. könyv befejezése után kelt, mert csakis azzal a könyvvel lép Hirtius a kiegészítés munkájában Caesar iratai közé: az a könyv pótolja ki a *b. G.* I—VII. és a *b. civ.* közt hagyott hézagot. Erre következett a tudósítások beérkezése után a *b. Al.* készítése. A mű kiadása azután vagy távollétében, vagy halála után történt volna (Schiller, 252. l.).

Landgraf a megkezdett úton még egy lépést tesz előre, melyet legjobbnak látok az ő szavaival ismertetni meg: *«Was hier Schiller über die Art der Komposition des bell. Al. als Vermutung ausspricht, hat durch meine Untersuchungen in den Hauptpunkten seine Bestätigung gefunden — für einzelne Teile; für andere liegt, wie wir sehen werden, die Sache etwas anders. Ich bin sogar in der glücklichen Lage, den Mann nennen zu können, der dem Hirtius das Material für einen Teil des bell. Al. geliefert, ihm sein Tagebuch über den afrikanischen Feldzug zur Verfügung gestellt und nach des Hirtius Tode als nächster Interessent und Freund*

Caesars das Werk, wenn auch nicht in strenger Durchführung des hirtianischen Prospektes, so doch wenigstens im Rahmen desselben zum Abschluss gebracht hat — es ist der berühmte Redner, Dichter und Geschichtschreiber C. Asinius Pollio. (Unters. 11. l.).

Már Nipperdey-től fogva egyetértének a kérdés vizsgálói abban, s a különböző elméletek tanulmányozói is arra az eredményre jutnak, hogy a megoldás csakis az egyes toldalék commentariusok és azok részeinek beható, a legapróbb részletekig menő tanulmányozása által eszközölhető. Landgrafnak is ezen a téren kellett vizsgálódását folytatnia. Az igaz, hogy az a három levél, melyet Asinius Pollio 43. ápr. jún. júl. havában Hispaniából Ciceróhoz intézett (Cic. ad Fam. X, 31—33.), s Pollio szónoki beszédeinek az az egyetlen valamire való töredéke, melyet Meyer H. *Orat. Rom. fragm.* 329. k. lapjain közöl, nem valami tág tért nyit a nyelvi hasonlítás számára: de támogatván azokat néhány idézet is a grammaticusoktól (l. Thorbecke, de C. As. Pollionis vita et studiis doct.) egy nagyobb historiai részlet (Sen. Suas. VI. 24.), s még egy-két megjegyzés a régi írónál, meglepő eredmény fölmutatására képesítenek. Pollio leveleiből már kimutatta Schmalz (*Über den Sprachgebrauch des Asinius Pollio, Karlsruher Festschrift 1882.*, 76—101. l. Ujabb külön kiadása: München 1890.)*), mily befolyással volt ezen költő-historicus nyelve az utána következő történetírókra (Livius, Velleius, Tacitus, Plinius). Az az archaismus azonban, mely a *b. Afr.*-ban népiessel vegyítve még nagyon erősen mutatkozik, a néhány évvel később készített, s Hirtiusnak megküldött toldalékban (*b. Al.* 48—64. cc.) már épen oly korlátozva fordul elő, mint leveleiben (Landgr. Unters. 13. l.).

Landgraf az ő vizsgálódásának eredményét a következő pontokban fejezi ki: 1. A *bellum Africanum* Polliótól származik, a ki ama háborúban részt is vett; Hirtiusnak az ő kívánsága szerint a hispaniai zavargásokról és az afrikai háborúról tetszése szerinti fölhasználásra tudósításokat küldött. — 2. Hirtius azon kérésével, hogy neki a 48—47. évi hispaniai események leírását megküldje, azért fordult Pollióhoz, mert az mint Qu. Cassius Longinusnak, ki ama zavarokat előidézte volt, utódja 45-től fogva Hisp. ulterior helytartója volt, s mint ilyennek legjobban módjában volt, hogy az ottani eseményekről értesítést adjon. Asinius még provinciájában

*) Itt mindig ez utóbbit idézzük.

volt, mikor Hirtius haláláról értesült (Cic. Ep. ad fam. X, 33). A Pollio-küldötte tudósítást Hirtius az ő commentáriusába (b. Al. 48—64. cc.) belefoglaltatta a nélkül, hogy azon nagyobb változtatást tett volna, a mit talán a befejező munkának tartott fön. — 3. Midőn Pollio, a kinek bizonyára nagyon érdekében volt, hogy a Hirtiusnak átengedett följegyzések sorsáról tudomást szerezzen, H. irói hagyatékát áttekintette, a *b. G.* VIII. könyvét, melyet H. mint a *b. G.* commentariusainak folytató és befejező részét, a VIII. számmal látott el, majdnem befejezett állapotban találta. Csak egyes fejezetekben engedett meg magának kisebb, neki szükségesnek látszó toldásokat (pl. 2, 2. 34, 2). Újonnan illesztette bele a 23. 47. 48¹⁻² (a Commius-eset),*) s a hezáró (53. 54. 55.) fejezeteket, melyek a *b. civilé*-re való átmenetet tartalmazzák. — 4. A *b. civ.* is kiadatlanul volt még meg Hirtius hagyatékában, s H. azt a befejező folytatásokkal együtt akarta kiadni. A *b. civ.* utolsó könyve befejezetlenül maradt hátra, s az alexandriai eseményekről még csak egyes kisebb-nagyobb fejezetek és jegyzetek voltak nála Caesartól. Hirtius előbb is a tulajdonképpeni *b. Alex.* (1—33. f.) kidolgozásába kezdett e szavakkal: *Bello Alexandrino conflato*, s az első fejezetekben megelégedett Caesar jegyzeteinek száraz kitöltésével és egybeillesztésével. Ezen följegyzések a ránk jutott commentariusban részint rövid, töredékesen odavetett formában jelentkeznek, mint az 1. 2. 3. 6. 7. 9. 11. 12. 16. 21. 32. fej., melyeket Hirtius és Pollio elől vagy hátul kiegészített; részint úgy tűnnek föl, mint összefoglaló részletek (pl. a beszédek'a 8. és 12. fejezetben); nagyobb részt azonban teljesen bevégzett fejezetek azok, mint a 10. 13. 14. 15. 17. 18. 19. 20. fej. — Ezen részek erővel teljesebb előadásuk s kurta, tömött stíljük által emelkednek Hirtius elnyújtott, bágyadt, egyhangú körmondatai fölé. Legjobban észrevehető e különbség azon fejezetekben, melyek részben Caesartól, részben

*) Landgraf Polliónak egy Suet. Caes. 56-ban foglalt, s Caesar commentariusainak az igazsággal nem mindig egyező előadására vonatkozó megjegyzése alapján azt következteti, hogy a Commius Atrebas esetét, a kit Caesar mint veszedelmes ellenségét láb alól orvul akart eltétetni, s így a dolgot, mely a *b. G.* VII. 75. és 76. fejezetben elmondottakkal némi összefüggésben állt, elhallgatnia érdekében volt, nem Hirtius szötte be a *b. G.* VIII. könyvébe, mert az illető fejezetek (47. és 48. 1—9.) előadásmódja Hirtiusétól eltér, hanem Asinius Pollio, a kinek egyenes lelkével nem fért volna össze az igazság szándékos elhallgatása.

Hirtius-tól valók. Egészen Hirtius-tól valók: 22. 23. 25. 29. 31. 33; Pollio kezének némi nyomát mutatják: 24. 26. 27. — Pollio munkája inkább a mű első felében mutatkozik; egészen vagy nagyobb-részt tőle valók: 4. 5. 6. 7. 30. Többé-kevésbé szembevetnők az ő beigtatásai az 1. 3. 11. 14. 18. 28-ban. — Jóllehet tehát Hirtius az Ep. ad Balbum 1. §-ában — valószínűleg a *b. G.* VIII. könyvének bevégeztése után — azt írja: *novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci*: valóban mégsem jutott ő abba a helyzetbe, hogy a *b. civ.* III. könyvének áthidaló fejezeteit (108—112), melyeket Caesar töredékesen hagyott hátra, kiegészíthette volna. Ez a föladat is Polliora maradt. — 5. Pollio a *b. Alex.* II. részéből, a *bell. Ponticum*-ból (34—41), csak a kezdő s a két záró fejezetet találta készen, azon kívül csak két kis töredéket: a 36.s és a 39. fejezet zárómondatát; tehát a tulajdonképpeni vázlatot; a többit Pollio egészítette ki hozzá. — 6. Ellenben az illyricumi események (42—47), s a Pharnaces elleni háború leírását (65—75) Hirtius majdnem teljesen elkészítette. Természetesnek találjuk, hogy legelőbb is azon eseményekre kerítette a sort, melyekhez közelebb állott,¹⁾ vagy a melyekben személyesen részt vett.²⁾ Az egész commentarius záradékát a 77. és 78. fejezetet is elkészítette még. Így tehát a Hirtius-hátrahagyta commentarius az első részében (1—44) meglehetősen hiányos töredék volt. Ha Hirtius azt is olyan állapotban hagyta volna, mint a *b. G.* commentariusát, akkor mindenesetre a folyó számot adta volna neki: *comm. IV. de bello civili*. Hogy ez nem történt, az közvetett bizonyítéka annak, hogy a kapcsolatot a *b. civ.* III. és a IV. kezdete közt Hirtius nem készítette, vagyis inkább nem készíthette el; ez a föladat Polliónak jutott, a ki a *b. g.* VIII. könyvét is kapcsolatba hozta a *b. civ.*-vel. — 7. Hogy Pollio a *b. Hisp.*-et azon formában, melyben azt a kéziratok ránk juttatták, hasonlóan Hirtius hagyatékában lelte-e, vagy pedig csak később toldották azt a *corpus Caesarianum*-hoz, nem határozható meg. Compositiójára és nyelvére nézve minden esetre sokkal alább áll a *b. Afr.*-nál. — Egyébiránt Hirtiusnak ehhez más közreműködésére,

¹⁾ Az illyricumi események idejében Hirtius Achajában volt (Nipperdey, Quæst. 10.)

²⁾ Ep. Cic. ad Att. XI, 20, 1: Septimo Decimo Kal. Sept. venerat die XXVIII. Seleucia Pieria C. Trebonius, qui se Antiochiæ diceret apud Cæsarem vidisse Quintum filium cum Hirtio.

följegyzéseire nem lett volna szüksége, mert ő a hispaniai háborúban részt vett (Nipp. Quaest. 10). Föltehető tehát, hogy Hirtius, ha egész tervét keresztül vihette volna, a *b. Hisp.*-et is önállóan dolgozta volna ki épen úgy, mint a *b. G. VIII. commentariusát* és a Pharnaces elleni háborút. — (Landgraf, Unters. 13. kk.).

E hypothesis sok kétséget eloszlat :

1. a *b. Alex.* 3. 1. és 19. 6-ban *a nobis* áll, a mit Nipperdeyék a Hirtiusnak tetsző *a nostris*-ra változtattak. Pedig amaz Cæsartól származott, s azt a helyet H. rövid idejéhez képest correctura nélkül vette át;

2. hogy a *b. Alex.* egyik részében nagyobb elevenség, könnyedség és változtatosság mutatkozik, s a hosszúlélékzettű hirtiusi periodusok helyébe hirtelen rövid, világos és rendezett mondatok lépnek, az onnan van, mert az illető részek vagy Cæsar, vagy Asinius Pollio tollából kerültek ki;

3. kevés idő volt ugyan Hirtius rendelkezésére; de azalatt nem is készített el többet, mint azon események leírását, a melyeknek szemtanúja volt, vagy a melyekben maga is részt vett, s így gyorsan folytak tollából; a többi csak vázlatban, vagy Cæsar és Pollio tudósításaiban volt meg. És épen azért, mert a *b. Alex.* csak vázlat volt, mikor Hirtius a halál meglepte, nagyon körültekintőknek kell lennünk e nemben az ő irói munkásságának megítélésében. Nem szabad őt a cæsari és polliói anyag lelkiismeretlen leírójának, lemásolójának állítanunk elő. Föltehető, hogy ama részeknek, valamint az egész commentariusnak, önálló és egységes kidolgozását későbbi nyugalmasabb időre tartotta fenn, és egyelőre csak azok vázlatát akarta megcsinálni. A *b. Afr.*-ba még épenességgel nem fogott bele, s bizonyára nem naplószerű formában vette volna azt föl Cæsar hadjáratai összefüggő előadásának keretébe. Bizonyára egész tisztelettel említette volna meg egyik-másik kínálkozó alkalomkor Pollio nevét. — Arra a kérdésre, hogy miért nem nevezte tehát meg magát Pollio, mint a ki a Hirtius hagyatékát rendezve és kiegészítve kiadta, vagy legalább, mint a ki a *b. Afr.*-ot szerzette, így felel meg Landgraf :

4. A *b. Alex.*, melyet kiadott (Pollio), nem is az ő műve volt, meg azután ha nem is minden részében, de a 42. fejezettől fogva készen volt már akkor, mikor ő annak kiadásra alkalmassá tételére magát elhatározta. Teljesen átdolgozni és saját művet alkotni belőle azon mozgalmas időben sem ideje, sem kedve nem volt, mivel

akkor már bizonyára foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a polgárháborúkról historiai monographiát ír. — Ez a műve ugyan nem maradt ránk, de a régiéknél nagy tekintélyben állott. — Hogy az egész mű kiadásakor mitsem tett arra nézve, hogy annak művésziesebb szint adjon, azt csak azon határozott szándékkal tehette, hogy éppen ama simitatlan forma megtartásával minden, esetleg személyéhez fűződő sejtelmet elhárítson. E tekintetben annyira ment, hogy a pharsalusai ütközetnek — melyben mint parancsnok vett részt (App. b. c. II. 82. Suet. Cæs. 20) — elbeszéléséből is az őt megnevező s személyére vonatkozó részt — mert ilyennek minden valószínűség szerint lennie kellett benne — törülte; a bagradasi ütközet leírásánál sem szerepel, pedig ő is azok között volt, a kik futással mentették meg életüket (App II. 45.), — valószínűleg azért, mert ama leírásnak éppen Pollionak saját, Cæsar számára készített följegyzései szolgáltak alapul. Annyi bizonyos, hogy fölöle sem a *b. civ.* ránk maradt commentariusaiban, sem tulajdon naplójában, melyben a nevek fölhozásával nem takarékoskodik, sem a többi toldalékokban nincs egyetlen-egyszer sem téve említés, holott ő Cæsar legbizalmasabb barátai közé tartozott, és fontosabb esetekben nem egyszer szerepel (v. ö. Plutarch. Cæs. 32.). Ez a hallgatás nem véletlen. Ő maga akarta és tette ezt így az anyag rendezésekor.

Láttuk Suetonius Cæs. 56-ból, hogy a *b. Alex.*, *b. Afr.* és *b. Hisp.* szerzőjének kilétére nézve nagyon korán kétség forgott fönn. Ezt okozhatta *a)* Hirtius korai halála, *b)* az az alak, melyben azok a nyilvánosság elé kerültek, s a mely az előszóban kifejezett tervvel nem egyezett.¹⁾ (Landgraf, Unters. 16. kk.)

Sajátságos ellenmondást találunk a régiés újabb tudósoknak a *b. Afr.* nyelvezetére vonatkozó ítélete között. Lipsius azt mondja róla, hogy a Cæsar-féle commentariusokhoz kapcsolt könyvek közt a *b. Afr.* nemcsak amazok közül tűnik ki, hanem a legtöbb római mű közül; dictionja tiszta, mint a comicusoké, csiszolt; elbeszélése egyszerű, egymásból folyó, semmi keresett szín vagy szépítés nincs benne; szóval, hogy ez méltóbb Cæsarhoz, mint ama commentariusok.²⁾ Sőt nem átalja a *b. Afr.*-ot Cæsar művének tartani

¹⁾ Oppius szerzőségére nézve l. föntebb 2. lap.

²⁾ Ita tersa in eo et ad comicum morem pura dictio, simplex coherens et candida narratio, nihil quaesiti coloris aut fuci, omnia denique *ipso*

(Wölffl. et Miod. Præf. XXXI.). Vele tart Davisius is. — Madvig a *b. Afr.*-ről úgy ítél, hogy az az előadás módjára és formájára nézve Cæsartól nagyon elhajlik ugyan a köznépies felé, de bizonyos törekvést mutat a választékosságra és a régiesre; a *b. Hisp.*-et ellenben valamely alacsony származású ember művének tartja. — (Wölffl. et Miod. XXXI.) — Nipperdey (Quæst 33. k.) s vele Fröhlich (Zürich, 1872) és Köhler (Act. Erl. I. 377 kk.) nyelvi vizsgáldásainak eredménye a *b. Afr.*-ot is a *b. Hisp.* niveau-jávéra súlyesztette le azon következtetéssel, hogy szerzője tiszt ugyan, de semmi esetre sem magasrangú; ¹⁾ nyelve a közönséges társalgásával, a *semo vulgaris*-szal egyezb. De elfogulatlan ítélőnek a *b. Afr.* tisztta, egyszerű, világos, rövid mondatokban, nem hosszú lélekzetű periodusokban mozgó dictionója akkor tűnik különösen szemébe, ha azt közvetlen Hirtius csúrcsavart, bágyadt, s széthulló periodusokban haladó latinsága után olvassa. Meglepő azonban, hogy a *b. Afr.* szerzőjének, a kit alacsonyabb származású embernek s alsóbb rangú tisztnek tartanak, nyelvezetében nem csak archaismusok felé való különös vonzódás vehető észre, hanem sok olyan nyelvi jelenség is, a mely már későbbi, az augustusi kor költőihez és prózaíróihoz tartozik. Nipperdey is észrevette már ezt.²⁾ Talán az indította Fröhlichet arra, hogy ámbár a *b. Afr.* szerzőjét népies nyelve miatt az alsóbb rangú tisztnek közt keresi, még se merje attól a képzettség bizonyos fokát eltagadni (13. l.). — Továbbá Fröhlich a synonymák sűrű alkalmazásából azt gyanítja, hogy a szerző szónok volt; mert azoknak szóbősége nagyobbrészt synonymák használásában áll. Pollio szónak és tragœdia-költő volt egy személyben.³⁾ A régies beszédnek különös szeretetéről említi őt Tacitus (Dial. 21. és Quint. X, 1, 113). — A régi költők közül Pacuvius és Acciust szerette legjobban (Tac. Dial. 31), a prózairók közül pedig Terentius Varrót [Plin. N. H. VII, 30 (v. 115)], a ki azt mondja magáról: *poeticis multis verbis magis delector quam utor, antiquis magis utor ac delector*. Schmalz ebben foglalja össze Asinius latinságát:

Caesare digniora, quam commentarii illi qui feruntur. (Elect. II. 22. — V. ö. Voss. Hist. Lat. I, 13).

¹⁾ V. ö. még Teuffel, RLG.³ 197. Berhardy RL⁵ 699. l.

²⁾ «Maximam partem antiquiora et huius ætatis antiquariis usurpata, partim apud scriptores paulo recentiores demum legimus».

³⁾ Tac. Dial. 34. Quint. I, 8, 11. — Verg. Ecl. 8, 10. Hor. Sat. I, 10, 42.

Fassen wir das Gesagte zusammen, so werden wir in der Sprache des Pollio die Frucht eingehenden Studiums der alten Redner und Dichter, entschiedene Hinneigung zu poetischem Rythmus, Vorliebe für poetische Wörter und Wendungen, bewusste Opposition gegen die Sprache Ciceros mit Anklängen an die harte Diktion des Varro, in den Briefen absichtlich angebrachte Vulgarismen, überhaupt aber das Vorbild der nachfolgenden Historiker und die nahe Verwandte der augusteischen Dichter finden. (Über den Sprachgebr. des As. Pollio. München 1890. 7. l.). — Hogy ezen ítéletnek a *b. Afr.* latinsága megfelel, arra nézve Landgraf számos hasonlítást hoz föl.

Nipperdey (Quæst. 15.) és Fröhlich (i. m. 11. kk.) azon körülményből, hogy a *b. Afr.* az eseményeket kimerítően, s nem belső összefüggés szerint, hanem — *mint afféle napló* — időrendben, s különösen személyeket illető dolgokban, a napok, órák adataiban, a lépések számában stb. aprólékos részletezéssel adja elő: azt következteti, hogy annak szerzője a háborúban részt vett. — Az igazságos és objektív ítéletnek, mondja Landgraf, eddig a mű rossz latinságáról és a szerző fogyatkozásairól meggyökeresedett ferde nézet állotta útját. Egeszen más színben fogjuk látni a dolgot, ha elfogadjuk, hogy a *b. Afr.* egy a hadjáratban részt vevő katona hazulról magával vitt naplója, melyet ma itt, holnap ott vett elő a történt dolgok följegyzése végett. Egy napló írójának a nap csekély eseményei s az abban résztvevő személyek a dolog természeténél fogva fontosabbaknak látszanak, mint a történetírónak, a ki a befejezett képet tartja szeme előtt s így az egyes tények és működő személyek jelentőségét is jobban meg tudja ítélni. Az időrend mechanicus követése, s ezáltal összefüggő eseményeknek szétválasztása s az így szükségessé vált gyakori visszatérések, mellékes dolgok és alárendelt személyeknek részletes leírása, az indító-okok és fontolgatások részletes előadása olyan vonások, melyek csakis az eseményekben résztvevőnek látszanak fontosabbaknak, míg ellenben az eseményektől távolabb állókra nézve nevetségeseknek tetszhetnek (pl. 31, 5). A napló épen a nappal áll elő, s minden egyes napnak magában véve bevégzett eseménye van: innen van a nap jelzése az illető fejezet kezdetén vagy végén (pl. 1, 1. 2, 4. 6, 6. 9, 1. 19, 4.). Így azután a nyelvi és szerkezeti hanyagságok is megfejtődnek. (Landgr. Unters. 23—31.). — «*Wie ein Kunst-Werk*» — írja ugyanő (31. l.) — «*von stümperhafter Hand über-*

malt und von der Zeit mit einer Schutzkruste überzogen, wenn es Künstlerhand gereinigt und restaurirt hat, wieder in reinem echten Glanze erstrahlt, und jetzt erst die hohe Kunst seines Meisters zur Erkennung und Anerkennung kommt, so hoffe ich, wird auch das *bellum Africanum*, wenn erst sein Text durch gesunde Kritik von allen entstellenden Zusätzen und sonstigen Verderbnissen gesäubert ist, sich wieder seiner ursprünglichen wenn auch kunstlosen Form nähern und auch in dieser seiner Tagebuchform seines nachmalig so berühmten Verfassers nicht unwürdig sein — des C. Asinius Pollio. Denn dieser und kein anderer ist der Autor. Alles weist auf ihn hin: Sein Parteistandpunkt sein Gerechtigkeitsgefühl und seine Wahrheitsliebe . . . die persönliche Gerechtigkeit gegen den König Juba, dessen Grausamkeiten genau verzeichnet werden; . . . seine Teilnahme an dem afrikanischen Feldzug (Plut. Cæs. 52); . . . das absichtliche Verschweigen seiner Person; . . . vor allem aber die *viva vox* des Kommentars selbst, seine eigenartige Diktion, die archaisierend und Vulgarismen zulassend, doch auch zugleich poetische und rhetorische Elemente aufweist . . . •Ich gebe mich der Hoffnung hin, dass es mir . . . den Nachweis zu liefern gelungen ist, dass wir in C. Asinius Pollio den Verfasser des Tagebuchs über das *bellum Africanum* und den Redakteur des cäsarianisch-hirtianischen Nachlasses zu erblicken haben» — rekeszti be művét (135. l.).

IV.

Landgraf hypothesise, a mint láttuk, majdnem kizárólagosan nyelvi alapra van fektetve. De a keze ügyébe eső többi bizonyítékokat is iparkodik mind fölhasználni. Wölflin és Miodonski a *b. Afr.* kiadásában a codexek hitelességére támaszkodva, a szavak írásmódját megállapítják s a szöveget interpolatióktól megtisztítják (Præf. V—XXI), s midőn kijelentik, hogy e részben már mások nyomozásait is értékesíthették, egyúttal azt is bevallják, hogy itt-ott kellelénél szigorúbban jártak el (XVIII).

Landgrafnak nagy lelkesedéssel párosult fáradságos munkája eredményét tekintve, már eddig is erős ellenzéssel találkozott. Anynyit elismernek, hogy a *b. Alex.*-ban, mely különböző helyeken folyt hadi műveletek sorozatát adja elő, Hirtius előadása azon alapvázlatok szerint, a melyeket használt, különböző színezetű (Müller, Handbuch der klass. Altertums-wissenschaft. VIII. 173. l.) — a

mit már Nipperdey is észrevett (Quæst. 15); nyelvi bizonyítékait azonban nem tartják elégségesnek ily fontos kérdés eldöntésére s azok bizonyító erejét megingatni iparkodnak. (Schneider R., Berl. philol. Wochenschr. 9, 2, 55. és Köhler A., Blätter für das bayer. Gymnasialschulwesen, 25, 10, 516.). — A mi a *pro contione* kifejezést illeti, melyet Landgr. Pollio specificumának tart (b. Al. 52 1., mely helyet a Pollioénak véli; b. Afr. 19, 3; Cic. Att. X, 31; Sen. Suas. 6, 15. = idézet Polliótól), Köhler megbízhatatlannak nyilvánítja, mert az olyan értelemben, a mint magyarázni szokták («a gyűlés elő részében», «a gyűlés előtt», «a gyűlésben»), ellenkezik a nyelvhasználattal, mely szerint *pro a. m. vltmi előtt háttal*; hacsak nem *pro suggesto* értelmében áll, mint ebben: *in contionem escendere* Cic. ad att. 4, 2. Liv. 2, 7. 5, 59 stb. S ha ilyen értelemben már 62-ben Kr. e. használták (V. ö. Cic. ad Att. 1, 13. és Gell. 18, 7), akkor az Asinius-féle kifejezés, melylyel másfél évtizeddel később találkozunk, csak variációja egy már előbb is járatos nyelvhasználatnak, melynek általánosabb elterjedtségét épen Sallustius hozzájárulása (Jug. 8, 2) erősíti meg. — Ezzel a czáfolattal azonban egyáltalában nincs megdöntve Schmalz azon állítása, hogy e kifejezést Asinius és Sallustius hozta be az irodalomba (O. c. 44.), s épen azért semmit sem nyom a latban Landgraffal szemben; de nem sokat nyom Köhler ama véleménye sem, mely szerint ő a kérdéses használatot azért sem tarthatja polliói sajátjának, mert az Sallustius Jugurthájában — bár ez később keletkezett — szintén előfordul.

A «*Bogudis*» genitivusra nézve Schneider azt véli, hogy annak tudósításokban, levelekben stb. már ily alakban forognia kellett; Köhler pedig azt mondja, hogy ha egy rómainak declinálnia kellett a «*Bogud*» nevét, azt csak a *dentalis-tövtűek* módjára tehetette, s hogy ezt a forma annak számára, a kinek történeti előadásában szüksége volt rá, már maga toltá föl magát. — Ilyen ellenvetések nem látszanak elég komolyaknak ily fontos kérdés tárgyalásában. Mennyivel vonzóbb Wölfflin bizonyítéka! (Præf. XXIV): *Unum illud «regnum Bogudis» instar argumenti est, quia cum Strabo et Appianus hunc regem dixerint Βόγον (Dio Βογοβάς), proclivius fuit scribere «regnum Bogi» ut «regnum Bocchi».*

A mit ezenkívül Landgraf nyelvi hasonlításai ellen fölhoznak, azzal szemben az ő hypothesise még mindig nem szenved nagy csorbát. Azt készséggel elismerhetjük, a mit *Poll. ep.* 10, 33, 5 és b.

Afr. 65, 1.-ra nézve kimond, hogy *Cæsar vicus*-t nem *villa* értelmében használja (B. G. 3, 29, 3. 4, 4, 2): de *a nactus occasionem*-re tett ellenvetése, ha mindjárt a *Cic. ad fam.* 12, 17, 2 és *Cæs. b. civ.* 3, 9, 6 (v. ö. azonban a b. g. 4, 36, 3: *tempestatem nactus*) helyéről vett bizonyítékai helyesek is (a *Hirtius* 8, 28, 5 legalább is kétes; v. ö. *Kraner* 1881-iki kiadását ad loc.), nem képes gyengíteni *Priscianus* (10, 21) tanúságát: *nanciscor etiam nactum facit absque n. ut Probo et Capro et Pollioniet Plinio placet.* A «kaum», «nicht sicher» kisérétében odavetett észrevételek (2. és 6. pont, Köhlernél) szintén csekély értékűek; Köhlernek a *Sulla Faustus* kitételekre tett azon megjegyzése pedig, hogy a *prænomen* használata egymagában, mint a hogy a b. *Afr.* 95, 1, 3-ban ezt a «szabálytalan *prænomen*»-t: *Faustus* találjuk, csak «*in familiärer Rede*» volt szokásban, szinte kínálkozik bizonyítéknak a b. *Afr.* napló-voltára nézve. Az az «*auffallende Übereinstimmung*», a mit *Landgraf* a b. *Afr.* és a csekély számú *polliói reliquiák* közt talált, fönmarad ezen kifogások daczára is.

A mi *Landgraf* azon állítását illeti, hogy *Pollio* nyelve sokkal inkább *archaisticus* és *poeticus*, mint *vulgaris*, Köhler megjegyzi, hogy ilyen állítás igazolására nem elég csak kimutatni, hogy valamely nyelvi jelenség *Pacuvius*nál és más régi római auctoroknál előfordul, hanem valószínűvé kell tenni azt is, hogy az író egyenesen utasítva volt a kölcsönzésre, mert az a szó, kifejezésmód vagy szerkezet az ő korában nem volt forgalomban (521. l.). — Ezen kijelentés, melynek helyességét egyébként elismerjük, *Landgraf*-tal szemben csekély jelentőségűnek bizonyul, ha a régi íróknak *Asinius* stílusára vonatkozó megjegyzéseit kellő figyelemre méltatjuk.*) Azokra az ő nyelve a régies és költőies benyomását tette; ezen benyomást nekünk nélkülöznünk kell, s azért nehéz pontosan kijelölnünk az *archaismusok* és *vulgarismusok* határát (V. ö. *Wölffl.* et *Miod. Præf.* XXVII). Nem szabad itt mellőznünk *Schmalz*nak *Asinius Pollio* nyelvhasználatáról mondott itéletét (l. föntebb), sem azon körülményt, hogy ő neki esze ágában sem volt még *Asinius* nevét a b. *Afr.*-mal kapcsolatba hozni. Így megtörik K. ama («für die *Hypoth. ungünstige*») dilemmájának (527. l.) éle is, hogy vagy

*) *Quint. Inst. Or.* X, 1, 113. — *Tac. Dial.* 21. *Cruq. ad Hor. Ars. Pœt.* 311. — *Plin. N. H.* VII, 115. — *Quint.* I, 8, 11. — V. ö. *Wölffl.* et *Miod. Præf.* XXVII—XXX.

magának Polliónak volt korában ilyen nyelvezete: a miről az ő kora irodalmi világának tudni kellett volna; vagy nem csupán ő írt úgy, s akkor szerzőségére bizonyíték nem lehet. — S ha egyedül írt volna úgy, akkor sem juthat eszünkbe föltenni róla, hogy *szándékosan rosszul írt*. «*Imago animi sermo est; qualis vir, talis oratio*». — «*Le style c'est l'homme*».

Ha *assentire* előjön is Cicerónál, azért nem tagadhatjuk, hogy használatának ilyen alakban különösnek kellett lenni. Sisennát követve is sokan kezdték azt használni, de a szokottabb alakot kiszorítani nem bírták.¹⁾ Köhler hivatkozásai Sisennára (522. l.) még épen nem alkalmasak L. ellenében, mert az maga is nagyon affektálta az archaismusokat.²⁾ — Hogy Gellius X. 25-ben *historiae veteres*-t mely korra vonatkoztatja, mutatja az, hogy ugyanott Nævius- és Enniusból hoz föl helyeket; s így nem látszik valami erősnek Köhler *catascopus*-ra vonatkozó ellenvetése (523). — Igaz, hogy Schmalz a *vectigaliorum* formáját népiesnek mondja; de ugyanott azt olvassuk: *Nach dem Vorgange des Varro bildete Pollio den gen. plur. auf orum, also vectigaliorum* (Macrob. Sat. I, 4, 12; Charis. I, p. 119 P), s ez a körülmény L. mellett szól.

K. az a véleménye, hogy a polliói levelek és a *b. Afr.* szerzője nem ugyanazon politikai nézetet mutatja föl, bármily mélyreható vizsgálaton épül, sem fordítható L. ellen. K. ugyanis abból indul ki, hogy ilyesmi nem fordulhatna elő ugyanazon szerző olyan két iratában, melyeknek egyikét körülbelül a másik keletkezése idejében látta el a közzétételhez kellő alakkal (525. l.). — Nem szabad azonban összetévesztenünk a *b. Afr.* keletkezése és kiadása idejét. Az afrikai háború (46. Kr. e.) óta 43-ig, mikor a polliói levelek keltek, a helyzet változott és «*nach Cäsars Tode wäre er (Asinius Pollio t. i.) gern zur Senatspartei übergetreten, hätte diese mehr Mut, Geschicklichkeit, Glück und Entgegenkommen gegen ihn bewiesen*» (Teuff. R L G.⁸ 221, 1.). Ama körülmény tehát, ha e két irat szerzőjének azonosságát elfogadjuk, azt bizonyítja, hogy Pollio az afrikai háborúról írt tudósításán lényegében véve 43-ban — mikor azt kiadás céljából rendezte — sem változtatott, a minthogy ő akkor

¹⁾ Varro apud Gellium II, 25, 9: *sentior nemo dicit, adsentior tamen fere omnes dicunt*, Sisenna unus *adsentio* in senatu dicebat, et eum *postea multi secuti, neque tamen vivere consuetudinem potuerunt*.

²⁾ V. ö. Teuffel R L G.⁸ 156.

csakugyan nem mint Pollio, hanem inkább mint Hirtius szerepelt. Politikai nézetének e változása azonban nem csekély befolyást gyakorolhatott rá arra nézve, hogy nevét akár a szerző, akár a kiadó szerepében elhallgassa, sőt a gyanakodás minden alapját megsemmisítse.

A *b. Afr.* 22. fej.-ben közölt beszédre nézve K. ezt az észrevételt teszi (527. l.): «Cato . . . Pompeium assidue obiurgare non destitit — *offenbar aber nicht jedesmal mit einer so künstlich konstruirten Rede*». E megjegyzésnek van ugyan éle, de nem kemény. Furcsább volna, ha szerző Catónak minden egyes *obiurgatiojáról* számot adna. Ilyesmi ellen a szerkesztés törvényei is tiltakoznának. Mennyivel hatásosabb azok lényegének és irányzatának egyszer, de szép kis beszédben való föltüntetése.*)

Több ellenbizonyítékot is lehetne még fölhozni, a melyek nem igen állják meg a sarat; egyik-másik gyengítheti Landgraf argumentumait, de meg nem döntheti. Részletekbe bocsátkoznom s az egész anyagot fölkarolnom azonban nem lehetett, mert több hely van olyan, a melyeket a kellő eszközök híján tüzetes vizsgálat tárgyává nem tehettem. A kérdés különben még «*sub iudice*» marad s nem egyszer lesz majd alkalmunk vele találkozni. — Az együttes benyomás, mit a kérdés tanulmányozása ránk tett, az, hogy Landgraf hypothesise néhány gyenge vagy ellenkező bizonyítékokkal gyengébbé tett pontja daczára is még mindig oly erős, hogy fölötte napirendre térni nemcsak nem lehet, de sőt elég meggyőző okokkal támogatott véleményét, egy nagy lelkesedéssel folytatott vizsgálódás tetszetős eredményét, méltónak kell tartanunk elismerésre, és arra, hogy vele különös szeretettel foglalkozunk. Teljes győzelme most még nagyon kétesnek látszik ugyan, s egy kissé korai dolog volt *b. Afr.*-nak Asinius neve alatt kiadása: de mint hypothesis annyira megnyerő és valószínű, hogy annak mint ilyennek általános elismeréséhez és diadalához már most is vonakodás nélkül, sőt készséggel csatlakozhatunk.

CSERÉP JÓZSEF dr.

*) V. ö. Sall. Jug. 30, 4. I. 32, 1.